
БАШМАКОВА О.В.,
кандидат психологічних наук,
доцент, кафедра соціально-
гуманітарних дисциплін,
Одеський торговельно-
економічний інститут Київського
національного торговельно-
економічного університету,
м. Одеса, Україна

ПРОБЛЕМНО-СИМВОЛІЧНИЙ ПІДХІД ДО РОЗУМІННЯ САМОТНОСТІ ЯК ЯВИЩА, ФЕНОМЕНУ І ПРОБЛЕМИ

У статті проведено розрізнення самотності як явища життя та феномену буття, емпіричного поняття та філософської категорії. Наведено аргументи для розгляду самотності як достотної проблеми людини. Пред'явлений проблемно-символічний підхід як методологія для розуміння і дослідження самотності як проблеми.

Ключові слова: самотність, проблема, достотна проблема, онтологія, проблемно-символічний підхід.

В статье осуществлено различение одиночества как явления жизни и феномена бытия, эмпирического понятия и философской категории. Приведены аргументы для рассмотрения одиночества как подлинной проблемы человека. Представлен проблемно-символический подход как методология для понимания и исследования одиночества как проблемы.

Ключевые слова: одиночество, проблема, подлинная проблема, онтология, проблемно-символический подход.

The distinction between Solitude like a life event and existential phenomenon, empirical concept and philosophical category is accomplished in the article. Problem-Symbolic approach is presented like a form of implementation of the Understanding Thinking, synthesis of various discursive practices and cooperation of various epistemological strategies, which are adequate for understanding and research of the problem of Solitude as the real problem of a Person and Humanity.

Key words: solitude, problem, genuine problem, ontology, Problem-Symbolic approach.

Концепт «самотності», що завжди цікавив вчених і простих людей, закріплений в культурі як характеристика індивідуального стану людини в різні періоди її життя і як символ специфічної позиції людини у світі взагалі. Однак в епохи кризи (суспільної, моральної і метафізичної) багато питань, що вже знайшли своє місце в індивідуальній, суспільній і науковій свідомості набувають статус проблеми; так, на початку ХХ століття Н. Бердяєв називав самотність основною проблемою особистості і філософії людського існування [1, с. 267, 273].

У зв'язку з цим, своєчасним є розрізнення самотності як явища життя і феномену буття, емпіричного поняття і філософської категорії, а також концептуалізація її як достотної проблеми людини і людства, що визначає *актуальність* даного дослідження.

Самотність є предметом різних галузей наукових і філософських знань (психології, психіатрії, соціології, філософської антропології, соціальної філософії, етики). Однак, таке багатостороннє знання про самотність обмежується описовим рівнем і кожна дисципліна досліджує «власну» самотність, редукуючи її до явищ біологічного, психологічного, соціального або культурного порядку [4, с. 37].

Різноманітні філософські течії і психологічні школи розглядають самотність то як єдино можливу основу

людського буття (Н. А. Бердяєв, Ж. П. Сартр, Х. Ортега-і-Гассет, Е. Левінас, Б. Міюскович та ін.), то як соціальну проблему (М. Вебер, М. Бубер, К. Ясперс, Е. Фромм), то як протиприродний для людини стан, патологію і прояв слабкої пристосованості особистості (Л. Е. Пепло, Д. Д. Валлерштейн, М. Кларк, З. Рубін, Р. С. Вейс та ін.). Звідси виникає безліч визначень самотності та вдавана суперечливість самого поняття [5]. Та загалом, суперечливість між розумінням самотності, з однієї сторони, як об'єктивного та онтологічно непереможного модусу існування, а з іншої сторони – психологічної проблеми окремого існування, що потребує подолання, виглядає як наслідок неузгодженості теоретичного і емпіричного знань про самотність.

На нашу думку, уявне протиріччя різних підходів до даного предмету може бути розглянуто як діалектична єдність, що виражається через співвідношення понять «явище» і «феномен». Інтеграція ж цих поглядів можлива при розгляді самотності як проблеми і прояснення методологічної позиції, яка відкриває можливості її аналізу і розуміння, що, в свою чергу, й визначає завдання даної роботи.

Поняття «феномен», «явище» і «видимість» («кажимость», рос.) розрізнені в феноменологічній онтології М. Хайдеггера. Явище трактується як спосіб виявлення феномену, форма, в якій феномен являється людині; феномен

же – результат суб'єктивного осмислення реальності, який акумулює суб'єктивні представлення й сенси, та є конститууючою основою об'єктивного людського існування. Явища є очевидними спостерігачеві, емпірично розпізнавані, феномени же досягаються за допомогою рефлексії її різноманітних «зрізів». [9, с. 28-31]. В свою чергу, видимість – це дещо, що приймається не за те, що є насправді, і що не є тим, за що себе видає. [9, с.30-31]. Явище і видимість мають своєю основою феномен, є його знаками, але не вичерпують і не пояснюють його.

Самотність як явище дає знати про відсутність Іншого, «покинутість», зовнішній конфлікт із світом, але при цьому не розкриває сутність феномену самотності. Явища завжди очевидні спостерігачеві, оскільки вони є «предметом емпіричного роздивляння» [9, с. 28]. Таким «роздивлянням видимого» займаються багато прикладних наук (психологія – в першу чергу), розрізняючи самотність, ізоляцію та усамітнення й вважаючи, що самотність має певний специфічний внутрішній контекст [6].

В цілому, самотність як явище зводиться до наступного: індивід не може знайти необхідний йому емоційний відгук в процесі спілкування і, як наслідок, зазнає самотності.

Ситуативно самотність розуміється як продукт змісту структури «людина-світ», як кількісна і якісна характеристики контактів, і в цьому зв'язку розглядається як частина душевного досвіду та переживається як почуття. Для суб'єкта воно проявляє себе на двох рівнях сприйняття: 1) на рівні почуттів як переживання, і 2) на рівні рефлексії, як данність свідомості уявлення про свою окремість, унікальність і єдиність [8]. Співвідношення цих рівнів дає декілька можливих комбінацій:

1) первинно самотність тільки переживається, але не усвідомлюється; 2) самотність і переживається, і усвідомлюється; 3) самотність не переживається, але може виступати предметом рефлексії.

На першому рівні самотність – це переживання, комплексне і гостре почуття, що не усвідомлюється суб'єктом і не є предметом його рефлексії. Цей рівень виявлення явища самотності розгортається в предметно-чуттєвому світі, належить суцільному онтичному порядку та здійснюється онтичним суб'єктом в реєстрі онтичного ж мислення [9, с. 15-19]. Таке явище знаходиться в предметному полі емпіричної психології. Другий рівень – переживання і усвідомлення самотності – може бути співвіднесений з онтико-онтологічним реєстром буття, доступний запитувачому суб'єктові, та цікавий для теоретичної психології з її науковим апаратом та університетським дискурсом. Самотність як предмет рефлексії знаходиться за межами емпіричного розуміння самотності як переживання в психологічному сенсі і потребує переходу на онтологічний рівень буття [9, с. 316-323], опрацювання концепції буттєвого розуміння самотності і відповідного способу мислення – філософського. Саме на цьому рівні самотність може бути пізнаною як феномен.

На онтичному рівні свідомості циркулюють повсякденні уявлення про самотність та «самоочевидні» висновки про неї. Серед стереотипів буденних уявлень про самотність [4, с. 71] – отождолення понять «самотність», «самотній спосіб життя», «усамітнення», односторонньо негативна оцінка самотності як нещастя, кари, патології, усунення яких бажано і можливо, інтенсифікація контактів як спосіб подолання самотності; ситуативний, випадковий характер самотності. Відповідні цілі

емпіричних досліджень – встановлення ступеню явленості самотності в індивідуальному житті і соціальній реальності, позначення її причин, пошук ситуативних та особистісних корелятив самотності та шляхів її подолання.

Теоретичне «бачення», що співвідноситься з запитуванням на онтико-онтологічному рівні, зумовлюється оптикою через яку відбувається придивляння до самотності, тобто концепцією особистості, психіки або суспільства, обраною дослідником.

В цілому, теоретичні підходи до самотності в психології розглядають прояви (видимості) самотності і погоджуються в тім, що цей стан виникає тоді, коли відсутні контакти з оточуючим світом та іншою людиною, або коли вони по тій чи іншій причині, виявляються проблематичними. Таким чином, тема взаємовідносин людини з людиною стає ключовою проблемою самотності, навколо якої розгортається пошук, роздумування та інтерпретації дослідників, в середині якої шукають й причини цього стану, й виходи з нього.

Самотність практично однозначно оцінюється як негативне явище, й фактор деструкції (психіки і соціального порядку), і його ознака. Тому сама проблематизація самотності розгортається в просторі рекомендацій щодо її подолання, а більша частина емпіричних і теоретичних підходів до дослідження самотності як проблеми приватного життя, що виникає або загострюється в конкретному соціальному контексті, орієнтована на винахід ефективних способів її подолання, компенсації або полегшення її найбільш болісних проявів.

Значний крок, що наближує до пізнання самотності як феномену, роблять гуманістична і екзистенціальна психологія. Так, в гуманістичному підході самотність розуміється як необ-

хідний етап внутрішнього переосмислення, самопізнання та/або загального принцип людського буття, а потреба в самотності розглядається як нормальна, необхідна людині, яка прагне до самоактуалізації [7, с. 110]. Відповідно екзистенціальній моделі, самотність – «самосвідоме усвідомлення» власної ізоляції, яке іманентне людській психіці і тому нездоланне; «суєта самотності» та самотність екзистенціальна відрізняються і протиставляються, а онтична заклопотаність з приводу самотності розглядається як втеча особи від буттєвих питань та прийняття відповідальних «буттєвих» же рішень. Справжня самотність породжується переважно досвідом зіткнення з пограничними екзистенціальними ситуаціями, які людина вимушена переживати та усвідомлювати самотою [3, с. 103-119]; граничні переживання можуть вивести людину на саму себе та розкрити для неї істину в тім, що справжнє буття є одвічно і принципово самотнє, а всі суспільні форми існування – лише вторинні накладання.

В екзистенціальній онтології М. Хайдеггера для людини не існує іншого засобу розуміння та пізнання буття окрім як за допомогою феноменів. Для того, щоб бути виявленим, феномен потребує складних операцій мислення, тобто опосередковування. Та філософії, що вивчає невидиме (феномени), представлене у видимому – вчинках, речах, мові, традиціях (явищах), вдається подолати суперечність між теоретичним та емпіричним засобами мислення. Діалектика об'єктивного (загального) та суб'єктивного (форм приватного переживання, ступеня та засобу явленості), що характеризує феномен самотності, із необхідністю ставить питання про виявлення універсальної сутності самотності, що проєціюється на усі окремі випадки.

У філософії феномен самотності є багатомірним та розглядається як: самотність-бездомність - невизначеність ролі та сенсу людського перебування у світі, неприкаяність людини у нескінченності, відсутність установленної наперед гармонії людини зі світом (Б. Паскаль, С. К'єркегор, Ф. Ніцше, М. Бубер, екзистенціалісти); самотність-незливання - споконвічна та не нездоланна відокремленість існування Я від інших існувань (феноменологія, екзистенціалізм); самотність-відповідальність - приреченість кожної людини на самотійний вибір способу дії, неможливість перекласти відповідальність за власний вибір на іншого (Ж.-П. Сартр, екзистенціалізм); самотність-самотина - добровільне уникнення контакту з іншими людьми з метою зосередження на якомусь предметі, на самому собі (Г. Торо, трансценденталізм) [3, с. 109-115].

Констатація онтологічної заданості самотності в істинно людському бутті, його невідбутність та непоправність полягає в основі філософської антропології та екзистенціалізму, що представляють самотність як іманентний стан індивіда, пов'язаний з відсутністю визначеної наперед сутності людини, тобто з перманентною ситуацією вибору, який робиться самотою [4, с. 97-103].

З позиції екзистенціалізму самотність є наслідком вичленення суб'єктного Я, інопокладання суб'єкту по відношенню до зовнішнього світу, виникнення метаопозиції Я-Інше. Сучасна філософія у своїй діалогічній версії надає Іншому статус базового утворення, без якого є неможливими ідеї «комунікативного існування» - «со-буття з Іншим» (Ж.-П. Сартр), «буття-з» (М. Хайдеггер), «буття-один-з-одним» (Л. Бінсвангер), «Я - це Інший» (Ж. Лакан) та ін. Інший є необхідним для того, щоб цілісно вирозу-

міти усі структури власного буття, та Я відкриває себе як самотнє, лише вступаючи у стосунки з Іншим [6].

Сам факт такої неослабної уваги до теми самотності характеризує її як константу світу почуття людини та вказує на те, що самотність відображує специфіку людського існування та становитиме найважливішу характеристику людського буття. З наведеного огляду розумно, що самотність - це «питання, що не має однозначного рішення», тобто практична, наукова та філософська «проблема» [11, с. 201].

Сама по собі самотність, як відокремленість, виділеність суб'єкту об'єктивно і не є проблемою. Її трагедія полягає у тому, що вона переживається не лише як усвідомлювана онтологічно задана опозиція «Я-Інше», але й як непереможний імпульс до зняття цієї опозиції, драматичне протиріччя між минущистю фізичного існування і можливостей людини та нескінченністю її домагань, прагнення до усвідомлення власних границь та до виходу за ці границі, потреби в утвердженні самості та ідентифікації з якою-небудь спільнотою. Тобто самотність як страждання усвідомлюваної непричетності виникає тоді й від того, що разом із відокремленням від «іншого», вичлененням з загального суб'єкт зберігає прагнення до зняття цієї первісної опозиції, партисипації, возз'єднанню з цілим, доповнювання себе до цілого - світу чи спільноти. В силу таких суперечливих інтенцій самотність постає як *проблема* конкретного суб'єкта та людства у цілому. Та, оскільки самотність завдає страждань, потребує ціннісного вибору, якого неможливо уникнути та який неможливо будь-кому делегувати, та може бути розв'язана лише через трансцендіювання суб'єкту, самотність постає як *проблема істинна* [2, с. 19].

Отже, визначивши самотність як достотно проблему та слідуючи системно-миследіяльнісному підходу Г. П. Щедровицького, «треба перестати дивитися на об'єкт та досліджувати його, але звернутися до засобів власного аналізу, видозмінити та трансформувати поняття» [11, с. 201]. Такий перегляд потребує формування специфічної дослідницької позиції, яка поєднує можливості різноманітних гносеологічних стратегій, та методології дослідження, яка передбачає синтез різноманітних дискурсивних практик.

Звернення до феноменологічного методу (Г. Гадамер, Е. Гуссерль, М. Хайдеггер) має за мету виявлення сутнісного ядра феномену самотності в аморфній сукупності явищ самотності, що виявлені та витлумачені буденною свідомістю та емпіричними науками.

Застосування системно-структурного підходу, включеного до СМД-методології (системно-миследіяльнісний підхід Г. П. Щедровицького) [10, с. 364], дозволяє узгодити досягнення позанаукового, окремо-наукового та філософського знання, а також використовувати методологічні переваги при розгляді самотності та зв'язаних із нею концептів як структури і як процесу.

Підходом, адекватним для дослідження екзистенціально-соціальної природи самотності належить визнати психоаналітичний метод. Драматичний конфлікт між двома модусами існування людини – спільнотою та самотністю, а також неоднозначність смислових значень самотності в контексті людського існування можуть бути зрозумілі через метапсихологію З. Фрейда (класичний психоаналіз). Самотність як страждання усвідомлюваної непричетності – наслідок со-буття з Іншим (Ж.-П. Сартр, М. Хайдеггер, Л. Бінсвангер), і тому воно є виключною можливістю сингулярного «розщепле-

ного» (нецілісного) суб'єкта, модель розуміння якого пропонує структурний психоаналіз Ж. Лакана.

Поставляючи питання про спосіб існування самотнього суб'єкта, філософія надає самотності онтологічного статусу, причому «людина є самотньою двічі»: феномен самотності виникає з онтологічної відокремленості людини від світу та суб'єкта – від Іншого [6]. Такий спосіб мислити самотність, по суті, є наслідком Dasein-аналітичного підходу (М. Хайдеггер), оскільки, роблячи предметом свого мислення власну самотність, суб'єкт постає як суще, яке володіє здатністю запитувати про буття, реалізує свою заповітну здатність розуміти буття взагалі.

Герменевтична методологія (В. Гумбольдт, В. Дільтей, М. Хайдеггер, Г.-Г. Гадамер) забезпечує вивчення багатобразних інтерпретацій феномену самотності засобами не понятійного, але розуміючого мислення.

Онтологічна герменевтика як рефлексія перелічених підходів породжує проблему розуміння як такого (його підстав, критеріїв та смислу) та «ставить питання про авторську інстанцію розуміння як його онтологічної передумови» [2, с. 123], тобто відкриває можливість тлумачення суб'єкта як автора власної самотності за допомогою її «твору» [2, с. 160].

Кооперація перелічених підходів та систем (зокрема – стосовно самотності) може бути реалізованою за допомогою ідентифікації проблеми та поставлення завдання у межах проблемно-символічного підходу (І. Є. Вінов, В. В. Стрига). Проблемно-символічний підхід «розглядає будь-яку проблемну ситуацію: 1) з перспективи онтологічної герменевтики, 2) у екзистенціальних межах самої можливості суб'єкту мислити проблемну ситуацію з самої проблеми, 3) у реєстрі символічного

мислення як дефіцит символічного порядку та можливість прояснення онтологічного законодавства» [2, с. 124-126].

Визнання онтологічного статусу феномена самотності, розуміння його як достотної проблеми людини та її аналіз через проблемно-символічний підхід означає відмову від традиційного формулювання проблеми самотності як проблеми її подолання, на наш погляд, помилкової та безперспективної, та відкриває можливість розгляду її у якості умови становлення людини.

Висновки:

Самотність може бути розглянута на трьох рівнях буття: на онтичному – як прояв (емпірична психологія), онтико-онтологічному (теоретичні науки) – як явище, онтологічному (філософія) – як феномен.

У психології та інших гуманітарних науках і практиках самотність розглядається як негативне явище, та сама проблематизація самотності роз-

гортається у просторі рекомендацій щодо її подолання.

У філософії розуміння самотності як багатомірного феномену засноване на констатації онтологічної заданості самотності у автентично людському бутті, його невідбутності та «непоправності».

Розуміння самотності як достотної проблеми людини (на відміну від видимості, явища та феномену самотності) потребує узгодження можливостей різноманітних гносеологічних стратегій та синтезу різноманітних дискурсивних практик.

Адекватними підходами, що прояснюють феномен самотності, є феноменологічний метод, системно-мислєдїяльнїсний підхід, класичний та структурний психоаналїз, Dasein-аналїтика та онтологічна герменевтика, кооперація яких реалїзується у межах проблемно-символїчного підходу (І. Є. Вінов, В. В. Стрига).

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Бердяев Н. А. *Философия свободного духа* / Бердяев Н. А. - М.: Республика, 1994. - 480 с.
2. Винов И. Е. *Онтологический статус символической функции: от гуманитарных наук и психодинамической терапии – к онтологической герменевтике и проблемно-символической методологии* / Винов И. Е. – К.: Випол, 2015. – 233 с.
3. Демидов А. Б. *Феномены человеческого бытия* / Демидов А. Б. - Минск: ЗАО Издательский центр “Экономпресс”, 1999. – 180 с.
4. Денисова Т. Ю. *Одиночество как экзистенциально-социальный феномен: дис. ... кандидата философских наук: 09.00.11* / Денисова Татьяна Юрьевна. - Новосибирск, 2008.- 197 с. - Режим доступа: <http://www.dslib.net/soc-filosofia/odinochestvo-kak-jekzistencialno-socialnyj-fenomen.html>.
5. Долгинова О. Б. *Изучение одиночества как психологического феномена* / О. Б. Долгинова // *Прикладная психология*. - 2000. - № 4. – С. 28-36.
6. Корнющенко-Ермолаева Н. С. *Онтологический статус одиночества: опыт феноменологического описания* / Н. С. Корнющенко-Ермолаева // *Известия Томского политехнического университета*. - 2011. - Т. 319. - № 6. – С. 110-116. - Режим доступа: <http://cyberleninka.ru/article/n/ontologicheskij-status-odinochestva-opyt-fenomenologicheskogo-opisaniya>

7. Корчагина С. Г. Психология одиночества: учебное пособие / Корчагина С. Г. - М.: МПСИ, 2008. - 228 с.
8. Тихонов Г. М. Феномен одиночества: экзистенциальный аспект / Г. М. Тихонов // Исторические, философские, политические и юридические науки, культурология и искусствоведение. Вопросы теории и практики. - Тамбов: Грамота, 2013. - № 1 (27): в 2 ч. - Ч. I. - С. 183-186. - Режим доступа: www.gramota.net/materials/3/2013/1-1/47.html.
9. Хайдеггер М. Бытие и время / М. Хайдеггер [пер. с нем. В. В. Бибихина]. - СПб.: Наука, 2006. - 452 с.
10. Щедровицкий Г. П. Мышление. Понимание. Рефлексия / Щедровицкий Г. П. - М.: Наследие ММК, 2005. - 800 с.
11. Щедровицкий Г. П. Путеводитель по методологии организации, руководства и управления. Хрестоматия / Г. П. Щедровицкий - М.: «Дело», 2003. - 474 с. - Режим доступа: <http://gtmarket.ru/laboratory/basis/3344>

ТРАНСЛІТЕРАЦІЯ ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Berdyaev N. A., (1994), *Filosofiya svobodnogo duha* [Philosophy of free spirit], Vydaivnystvo Respublika, Moscow, Russia.
2. Vinov I. E., (2015), *Ontologicheskiiy status simvolicheskoy funktsii: ot gumanitarnyih nauk i psihodinamicheskoy terapii k ontologicheskoy germeneytike i problemno-simvolicheskoy metodologii* [Ontological status of symbolic function: from human sciences and psychodynamic therapy to ontological-hermeneutics and Problem-Symbolic methodology, Izdatelstvo Vipol, Kyiv, Ukraine.
3. Demidov A. B., (1999), *Fenomenyi chelovecheskogo byitiya* [Human Being phenomena], Izdatelskiy tsentr ZAO «Ekonompress», Minsk, Belorussia.
4. Denisova T. Yu., (2008), *Odinchestvo kak ekzistentsialno-sotsialnyi fenomen: dis. ... kandidata filosofskih nauk: 09.00.11* [Solitude as the existential-social phenomenon], Novosibirsk, Russia, available at: <http://www.dslib.net/soc-filosofia/odinchestvo-kak-jezistentsialno-socialnyj-fenomen.html>.
5. Dolginova O. B., (2000) *Izuchenie odinchestva kak psihologicheskogo fenomena* [Research of Solitude as the psychological phenomenon] *Prikladnaya psihologiya*, [Online], vol 4.
6. Korniyuschenko-Ermolaeva N. S., (2001), *Ontologicheskiiy status odinchestva: opyt fenomenologicheskogo opisaniya* [The ontological status of Solitude: the phenomenological description experience] *Izvestiya Tomskogo politehnicheskogo universiteta*, [Online], vol. 6, available at: <http://cyberleninka.ru/article/n/ontologicheskiiy-status-odinchestva-opyt-fenomenologicheskogo-opisaniya>
7. Korchagina S. G., (2008), *Psihologiya odinchestva: uchebnoe posobie* [Psychology of Solitude], Izdatelstvo MPSI, Moscow, Russia.
8. Tihonov G. M., (2013), *Fenomen odinchestva: ekzistentsialnyi aspekt* [Phenomenon of Solitude: existential aspect], *Istoricheskie, filosofskie, politicheskie i yuridicheskie nauki, kulturologiya i iskusstvoovedenie. Voprosyi teorii i praktiki*, [Online], vol. 1 (27), Izdatelstvo Gramota, Tambov, Russia, available at: www.gramota.net/materials/3/2013/1-1/47.html.
9. Haydegger M., (2006) *Byitie i vremya* [Being and Time], Izdatelstvo Nauka, Saint Petersburg, Russia.

10. Schedrovitskiy G. P., (2005), *Myishlenie. Ponimanie. Refleksiya* [Thinking. Understanding. Reflection], Izdatelstvo / Schedrovitskiy Nasledie MMG, Moscow, Russia.
11. Schedrovitskiy G. P., (2003), *Putevoditel po metodologii organizatsii, rukovodstva i upravleniya. Hrestomatiya* [Guide for methodology of organization, guidance and management], Izdatelstvo «Delo», Moscow, Russia, available at: <http://gtmarket.ru/laboratory/basis/3344>